

THE KÜLLİYE OF MUSTAFA PAŞA IN GEBZE: MAMLUK STONE DECORATION ART ORIGINATED IN EGYPT

ABSTRACT

As a district center in the Marmara Region, Gebze played an important role throughout history due to its location on the natural transit zone that connects Istanbul with Anatolia. The known history of the region is descending to the time of the Kingdom of Bithynia and later it is seen to be the scene of Roman, Byzantine, Arabian, Anatolian Seljuk, Crusader, Latin and finally Ottoman occupations and civilizations.

Second governor of Egypt under Ottomans, Mustafa Pasha who originated from Bosnia, was in charge of important state duties at the time of Selim I (Yavuz Sultan Selim) (1512-1520) and Suleiman I (Kanuni Sultan Süleyman) (1520-1566).

Michael Meinecke, in his examinations of the Mamluk style ornaments in the Ottoman period, cited that Yavuz Sultan Selim liked and wanted to have a similar stone wall decorations in Istanbul as he saw Mamluk buildings in Cairo. When he returned from the Egyptian expedition, a group of various masters for this art and a headmaster named Ahmed was sent to Istanbul for the decoration of Holy Chamber (*Hırka-i Saadet*) in Topkapı Palace. However, upon the death of Sultan Selim in 1520, the construction of his Egyptian style building was not realized. Evliya Çelebi, the famous traveler, told us that Mustafa Pasha ruled as Ottoman governor in Egypt during the years of 1522-1523 and from Evliya's works we learn that he sent many stony items from Egypt to the Darıca marina and from there to his külliye (complex) in Gebze.

Although some publications mention that the stones used in the mosque and in Topkapı Palace are brought from Egypt, our comparative petrographic studies have revealed that only some of them are of Egyptian origin. Especially the big rectangle stone slabs are from different rock formations in Egypt's Eastern Desert region. Other stone materials used in decoration were provided from different antique Roman quarries around the Marmara Sea; it was also understood that the serpentine breccia, a very different type of stones, belongs to Greece's Thessaly region. However, it is also clear that all these stone materials were built at the time of construction. There are minor spolia throughout the ages.

Gebze Mustafa Paşa Külliyesi: Mısır Kaynaklı Taş Bezemeli Memlûk Sanatı

SINAN ÖNGEN,
KADRIYE FİGEN VARDAR*

1. Giriş

Marmara Bölgesi'nde Kocaeli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Gebze ve çevresinde, Antik Çağ'dan bu yana çeşitli dönemlere ait kültür kalıntıları ve tarihi eserler bulunmaktadır. Osmanlı dönemi eserlerinden olan Mustafa Paşa Külliyesi, Mısır Valisi Mustafa Paşa'nın Gebze'de inşa ettirdiği 16. yüzyıl menzillik külliyelerinden biridir.¹ Genellikle Çoban lâkabı ile tanınan, Bosna kökenli Mustafa

Mısır Valisi Mustafa Paşa tarafından Gebze'de inşa ettirilen Mustafa Paşa Külliyesi, 16. yüzyıl menzillik yapılarına önemli bir örnektir.

Paşa², Sultan I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve Sultan I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) dönemlerinde önemli devlet görevlerinde bulunmuştur.³

Michael Meinecke, Osmanlı döneminde Memlûk tarzı süslemeler hakkında yaptığı incelemelerde; Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden dönerken Kahire'de görüp beğendiği eserlerin etkisinde kaldığını, İstanbul'da da bunların bir benzerini yaptırmak istediğini, bunun için çeşitli ustalardan oluşan bir grubun ve Memlûk sarayının baş mimarı Ahmet'in İstanbul'a gönderildiğini söylemektedir. Ancak Sultan I. Selim'in 1520 yılında ölümü üzerine, medresenin inşası

* Prof. Dr. Sinan Öngen, İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü, e-posta: ongen@istanbul.edu.tr; Dr. Öğr. Üyesi Kadriye Figen Vardar, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: kfvardar@istanbul.edu.tr.

¹ Fatih Müderrisoğlu, "Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Sehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, sayı XXV, Ankara, 1995, s. 69-71.

² Mustafa Paşa Vakfiyesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde D.7003 no ile kayıtlıdır. Bkz. Fatih Müderrisoğlu, a.g.e., s. 72.

³ Semavi Eyice, "Türk Mimari Abideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi*, c. 10, sayı 119, 1957, İstanbul, s. 9-10; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan çev. Seyit Ali Kahraman, c. 4, İstanbul, 1996, s. 1192.

gerçekleştirilememiştir.⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden, H. 928-929 / 1522-1523 yılları arasında Mısır valisi olan Mustafa Paşa'nın, Gebze'deki külliyesini inşa ettirdiği dönemde Mısır'dan gemilerle taş, mermer ve hatta külliye için gerekli pek çok eşyayı

kente yolladığını öğrenmekteyiz. Çeşitli yayınlarda camide kullanılan taşların Mısır'dan getirildiğinden söz edilse de, yapılan karşılaştırmalı petrografik incelemelerde, bunlardan ancak bir kısmının Mısır kaynaklı olduğu saptanmıştır. Ayrıca, yapının bezemelerinde kullanı-

lan diğer taş malzemeler Marmara Denizi civarından sağlanmıştır; değişik bir taş türü olan serpantin breşinin ise, Yunanistan'ın Teselya bölgesine ait olduğu anlaşılmış ve tüm bu taş malzemelerin, yapının inşa tarihinde yerleştirildiği, yani özgün oldukları açıklık kazanmıştır.

2. Gebze'nin Kısa Tarihçesi

Gebze, İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan doğal geçiş bölgesi üzerinde olması nedeniyle tarih boyunca önemli bir yerleşme olmuştur. Gebze'de yapılan araştırmalara göre; bölgenin bilinen tarihi Bithynia Krallığı dönemine kadar uzanmakta, daha sonra Roma, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Latin ve son olarak da Osmanlı akınları ve uygarlıklarına sahne olduğu bilinmektedir.⁵ Gebze'de Bizans döneminden günümüze ulaşan bir

mimari eser olmasa da, Osmanlı dönemi yapılarında kullanılan devşirme malzeme ve bölgede bulunan dağınık mimari elemanlar, Bizans yerleşmesinin izleri olarak görülmektedir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda, ordunun Doğu seferlerinde ilk menzil (konaklama yeri) olarak belgelerde adı geçen⁷ Gebze'de, çoğu günümüze ulaşmamış mimari eserlerin bulunduğu bilinmektedir. "On altıncı yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun geliş-

mesi ve zenginleşmesi ile birlikte ana ulaşım aksları üzerinde konaklama, ticaret ve sosyal işlevli yapıların ağırlık kazandığı ve çok sayıda külliye'nin inşa edildiği görülmektedir".⁸ Bu bağlamda, 1523 ile 1545 yılları arasında, Üsküdar'dan başlayarak Gebze, Sincanlı, Eskişehir, Bozöyük, Silivri, Bosna, Halep ve Şam'da menzil külliyesi kurulmuştur.⁹ Gebze'de, Mustafa Paşa (ö. 1529) tarafından inşa ettirilen bu yapı da, bu dönemde kurulan menzil külliyelerindedir.

3. Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Yaptırdığı Mimari Eserler

Genellikle Çoban lâkabı ile tanınan ve aslen Bosnalı olan Mustafa Paşa, Sultan I. Selim (Yavuz) ve Sultan I. Süleyman (Kanuni) dönemlerinde önemli devlet görevlerinde bulunmuştur.¹⁰ Doğduğu bölgeden dolayı Boşnak lâkabıyla da tanınan Paşa'nın asıl adının Gazi Mustafa bin Abdülkerim olduğu ileri

sürülmektedir.¹¹ Saray'da yetmişmiş olan Mustafa Paşa, kapıcıbaşılıktan terfi ederek Rumeli beylerbeyi görevinde bulunmuştur. Sadrazam Pirî Mehmed Paşa'nın isteği ile Yavuz Sultan Selim tarafından III. vezirliğe getirilmiş,¹² 1514 yılında Çaldıran seferine katılmıştır.¹³ Daha sonra, 1521 yılında II. vezir olan

Mustafa Paşa,¹⁴ Belgrad Seferi'nde Belgrad'a Tuna yönünden saldıran güçlere komuta etmiş;¹⁵ 1522 yılında serdâr olarak donanmanın başına geçerek Rodos Seferi'ne¹⁶ çıkmış, kuşatma sırasında ölen Mısır Valisi Hayır Bey'in yerine H.928/1522'de Mısır valiliğine atanmıştır.¹⁷ H.12 Recep 929/27 Mayıs 1523 tarihine

⁴ Michael Meinecke, Mamlukische Marmordekorationen in der osmanischen Türkei", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, c. 27, 2, 1972, s. 210; Oktay Aslanapa, age., s. 155-156.

⁵ Fatih Müderrisoğlu, a.g.e., s. 69.

⁶ Enis Karakaya, "Bizans Döneminde Bağdat Yolu (Üsküdar-İzmit Arası)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 20, 2012, s. 87-122. Ayrıca bu makalede, "Önüden Bağdat Yolu'nun geçtiği Mustafa Paşa Külliyesi'nin yerinde büyük ihtimalle, Bizans Dönemine ait bir dini tesisin, büyük bir olasılıkla manastırın olması mümkündür." denilmektedir. Külliye'nin medrese avlusunda yer alan tavus kuşu figürlü kuyu bileziği (bkz. Enis Karakaya, age, s. 100, Resim 17) ve şeref heykeli kaidesi Bizans dönemine ait kalıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Erdem Yücel-Cihat Soyhan, *Gebze ve Eskişehir*, İstanbul, 1976, s. 51, Resim 33).

⁷ İknur Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Ankara, 1989, s. 1.

⁸ Müderrisoğlu, age., s. 70-71.

⁹ Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Ankara, 2002, s. 71.

¹⁰ Semavi Eyice, age., s. 9; Mehmed Süreyya, age., s. 1192.

¹¹ Eyice, age., s. 9.

¹² Mehmed Süreyya, age., s. 1192.

¹³ Aktuğ, age., s. 1.

¹⁴ Metin Sözen, vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 164.

¹⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 2, İstanbul, 1948, s. 72.

¹⁶ Danişmend, age., s. 77.

¹⁷ "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi" adlı eserde, Mustafa Paşa'nın Mısır Valiliğine atanma tarihi 3 ya da 4 Zilhicce 928 (24-25 Ekim 1522) olarak verilmiştir (Bkz. Danişmend, age., s. 87).

kadar bu görevde kalan¹⁸ Mustafa Paşa, daha sonra tekrar ikinci vezir olmuştur. H. Şaban 935/Nisan 1529'da İstanbul'da vefat etmiş,¹⁹ Gebze'de, külliyesindeki türbeye gömülmüştür.

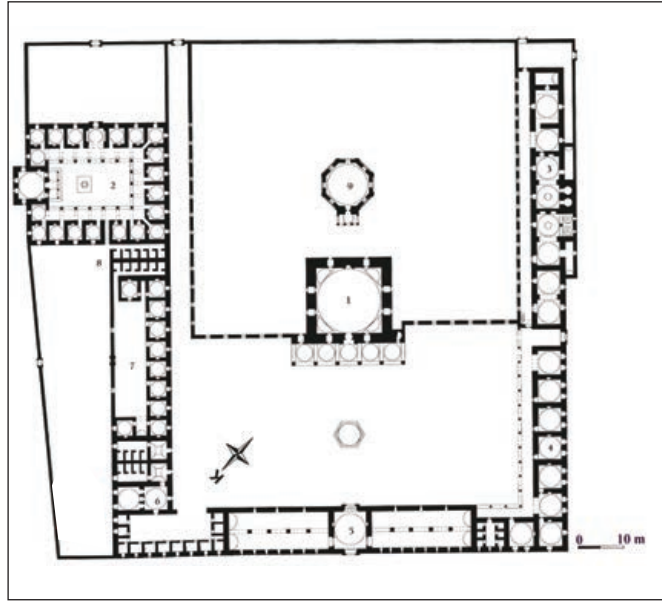
Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Hatun ile evlenmiş olduğundan,²⁰ "Da-

mat" lâkabı ile de anılmaktaydı.²¹ "Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hanım Hatun ve Mustafa Paşa'ya zengin temlikler yapılmış olup Mustafa Paşa bu emlakını Gebze'de ve başka yerlerde yaptırdığı cami ve diğer eserlere vakfetmiştir."²² Paşa'nın

bânisi olduğu eserler arasında, Gebze'deki menzil külliyesinin yanı sıra, Eskişehir'de Kurşunlu Camii, Svilengrad'da "Cisr-i Mustafa Paşa"²³ ve Edirne'de Söğütlüdere'de köprüler, Seyitgazi, Galata ve Rumelihisarı'nda sıbyan mektepleri ile Edirne'deki han ve hamamları sayabiliriz.²⁴

4. Mustafa Paşa Külliyesi

Mustafa Paşa'nın en önemli hayratlarından olan ve kendi adını taşıyan Gebze'deki külliyesi (Şekil 1a), cami, medrese, türbe, kütüphane, hankâh, tabhane, paşa odaları, imaret, kiler, mutfak, fırın, odun ambarları, helâ ve ahırdan oluşmakta, 117 x 106 m boyutlarında bir alanda yer almaktadır.²⁵ Külliye'nin üç girişi vardır; ana giriş, bugün Bağdat Caddesi olarak adlandırılan batı yönündeki giriştir. İkinci giriş külliye'nin kuzeyinde olup kervansaraylara ve oradan avluya açılmaktadır; üçüncüsü ise güneyde hazire ile medrese arasındaki dar geçitten avluya açılan giriştir. Geometrik bir yerleşim düzenine sahip menzil külliyesinde, şehir içi külliyelerinden farklı olarak konaklama işlevinin ön plana çıktığı ve imaret, ahır, tabhane ve mutfak yapılarının ağırlık kazandığı görülmektedir. Geniş bir avlunun ortasında yer alan caminin arka kısmında türbe bulunmaktadır. Avlunun doğu,

Şekil 1a.
Külliye yerleşim planı:
1. Cami,
2. Medrese,
3. İmaret,
4. Misafir odaları,
5. Kervansaray,
7. Tekke,
8. Helâ,
9. Türbe
(Kuban, 2007, s. 235)

batı ve kuzey sınırlarında külliye'nin diğer yapılarının dizilmesiyle oluşan geometrik düzen, doğu kantta yer alan medrese tarafından bir dereceye kadar bozulmaktadır. Külliye, belirgin bir dörtgen elde etmek amacıyla, avlunun doğu sınırı ve medresenin doğu cep-

hesine dayanan avlu duvarları ile çevrilmiştir. Böylece medresenin ve tabhanenin önünde birer avlu oluşturulmuştur. Menzil külliyelerinden olan Mimar Sinan'ın yaptığı Şam Süleymaniye Külliyesi'nde de (1554-1555) benzer geometrik yerleşim düzeni görülmekte, İlgin

"Mustafa Paşa, Kahire'ye gittikten kısa bir süre sonra Çerkesler, Memlûk Devleti'ni yeniden kurmak için ayaklandılar; divanı basarak Paşa'yı yakalayıp Mısır'ı zapta karar verdiler. İsyancıların başları, isyan girişimleri daha önceden haber alındığı için yakalanıp idam edilmişlerdi. İsyancılar, 20 bin kişilik bir kuvvetle ayaklanıp etrafa mektuplar yazarak "adaletsiz olan devlet vergisinden bir yıllık vergiyi affedip bundan sonra yarı vergi alınacağını" ilan ettiler. Ridaniye'de yapılan çarşımalardan sonra Mısır isyanı bastırılmış oldu. Mısır eyaleti Kasım Paşa'ya verilerek Mustafa Paşa İstanbul'a çağırılmış, daha sonra ikinci vezir Ahmet Paşa, Mısır valiliğine atanmıştır. Gerçekten bu isyan olayı, dolayısıyla da halkın ve bedevilerin asilere katılması, vergilerin fazlalığından kaynaklanmıştır; halkın bu hoşnutsuzluğu, İbrahim Paşa'nın Mısır'daki islahatına kadar sürüp gitmiştir. Hayr Bey döneminde böyle bir isyanın olmaması, onun ülke mizacını iyi bilmesinden ve Memlûklü yasalarını uygulamasından ileri geliyordu. Mustafa Paşa'nın Mısır'a atanması kişisel ve yönetim bakımından halka yabancı gelmiş, özellikle ağır vergi sistemi de halkın asilere yardımına neden olmuştur." (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, Ankara, 1983, s. 316-317).

¹⁸ Danişmend, age., s. 100.

¹⁹ Mehmed Süreyya, age., s. 1192.

²⁰ Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Hatun'un adı belgelerde "Sultanzade" ve "Sehzade Sultan" diye de geçmektedir (Bkz. M. Çagatay Uluçay, *Padışahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 2001, s. 33).

²¹ Aktuğ, age., s. 1, 2.

²² Uluçay, age., s. 33, 34.

²³ Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa), *Belleten*, c. XXVIII, sayı 112, Ankara, 1964, s. 729-756.

²⁴ Müderrisoğlu, age., s. 68.

²⁵ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 163.

Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nde de (1557), nispeten aynı şemanın tekrarlandığı anlaşılmaktadır.²⁶

Mimari düzen ve işlev açısından menzül külliyelerinin en başarılı örneklerinden olan Mustafa Paşa Külliyesi'nin bazı birimleri, Mimar Sinan'ın eserlerinin sıralandığı yazmalarda yer almaktadır. *Tezkiret'ül-Ebniye*²⁷ ve *Tezkiret'ül-Bünyan*'da²⁸ Gebze Mustafa Paşa Külliyesi'nin adı geçmekte, çoğunlukla cami, medrese ve imareten söz edilmekte, *Tuhfet'ül-Mimârin*'de²⁹ bu birimlere türbenin de eklendiği görülmektedir. Külliye yapılarından yalnızca cami ve medresede bulunan Arapça kitabeler, ebcet hesabına göre inşa tarihini H.930 (1523/1524) olarak vermektedir.³⁰ Mimar Sinan'ın külliyenin yapım sürecine rastlayan 1521 ve 1522 yıllarında Belgrad ve Rodos seferlerine katıldığı, bu nedenle de külliyenin tasarım ve uygulamasını gerçekleştirmeye ihtimalinin zayıf olduğu görüşü ileri sürülmektedir.³¹ Külliyenin tasarımı, dönemin Hassa Mimarbaşı Acem Ali'ye atfedilmekte,³² Mimar Sinan'ın ise daha sonraki bir tarihte katkıda bulunduğu³³ veya 1538-1588 yılları arasında yapılan onarımları gerçekleştirmiş olabileceği³⁴ düşünülmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden, Mustafa Paşa'nın H. 928-929/ 1522-1523 yılları arasında Mısır valisiyken Gebze'deki külliyesine Mısır'dan gemilerle taş, mermer ve külliye

Gebze Mustafa Paşa Külliyesi'nin kubbe sistemi, Mimar Sinan'ın 1564 tarihli Lüleburgaz ve 1571-1572 tarihli Kadırga Sokullu Külliyelerinde de uygulanmıştır.

için gerekli pek çok eşyayı yolladığını öğrenmekteyiz. Mermerlerin Mısır'daki ustalara yaptırıldığını belirten Evliya Çelebi, Mustafa Paşa Camii'nin Mimar Sinan'ın kalfası Mimar Hüsam tarafından yapıldığını söyleyerek farklı bir görüş ortaya koymaktadır.³⁵

Mustafa Paşa Camii'nin yapım aşaması ile ilgili olarak bir diğer mimarın adı, külliye için yapılan ve bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan, ağaç işçiliği örneği Kur'an mahfazalarında yer almaktadır. On altıncı yüzyıla tarihlenen bir çift eserin altı yüzünden ikisi üzerinde Mustafa Paşa ve Mısırlı Mimar Ahmet Usta adı okunmaktadır. Caminin aynı ustaya ait olduğu düşünülen ağaç kapı kanatlarındaki kitabede ise Mustafa Paşa adı ile birlikte H.929/1522 tarihi yer almaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda, aynı zamanda mimar olan Ahmet Usta'nın Gebze'ye

geldiği ve Mimar Sinan'a yardımcı olarak caminin inşaatında çalıştığı görüşü ileri sürülmektedir.³⁶ Semavi Eyice, "Ağaç kapı kanatlarının³⁷ Kahire'de Ahmed Usta adında bir sanatkar tarafından yapıldıklarını ve üzerlerine de o tarihin kazıldığı göz önünde tutulacak olursa, caminin kitabesinin de aynı şekilde Mısır'daki taşçılara önceden yazdırıldığı düşünülebilir. Kitabe, caminin duvarlarının kaplamasında kullanılan diğer taşlar ve Çorlu'da bulunan Tumanbay adına kitabe³⁸ ile birlikte getirilmiş olabilir."³⁹ diyerek, Gebze Külliyesi'nin inşa tarihinin daha sonra olabileceği görüşünü ileri sürmektedir. Mustafa Paşa Camii'nin tamiri ve kütüphanesine ilişkin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 18 Ağustos 1885 tarihli belgede,⁴⁰ "Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Camii'nin Mimar Sinan asarından bir ebniye olduğu" ifade edilmektedir (Ek 1). Külliye avlusunun güney giriş kapısı üzerinde yer alan II. Abdülhamid tıgralı kitabeden de, yapıda H.1316/1889-1890 yıllarında bir onarım gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Mustafa Paşa Külliyesi'nde türbe, cami, şadırvan ve kervansaray kubbeleri aynı aks üzerinde yer almaktadır; bu kubbe sistemi Mimar Sinan'ın 1564 tarihli Lüleburgaz ve 1571-1572 tarihli Kadırga Sokullu Külliyelerinde de görülmektedir (Şekil 1b). Ayrıca, bu tek kubbeli cami, kubbe geçişlerindeki tromp

²⁶ Aktuğ, age., s. 6-7.

²⁷ Rıfki Melül Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, Ankara, 1965, s. 80, 96, 107.

²⁸ Aktuğ, age., s. 31-32.

²⁹ Meriç, age., s. 25, 34, 37.

³⁰ Kitabeler için: Bkz. Aktuğ, age, s. 27-28.

³¹ Sözen, age., s. 164; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 18.

³² L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Cenevre, 1956, s. 50.

³³ Sözen, age, s. 164.

³⁴ Kuran, age., s. 18.

³⁵ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi 1, 2*. Kitap, İstanbul, 2016, s. 111.

³⁶ Nedret Bayraktar, "Osmanlılar Zamanında Saray ve Çevresi İçin Eser Veren Mısırlı İki Sanatçı", *İlgi*, sayı 81, İstanbul, 1995, s. 24-25, Ayrıca kitabeli Kur'an mahfazalarının resimleri için, aynı eserde bkz. s. 25.

³⁷ İlknur Aktuğ, künde-kârî tekniğinde yapılmış ağaç kapı kanatlarının üzerinde lüle taşından kakma kitabede, Mustafa Paşa 929 (1522) ibaresinin ve "Ali Usta" adının yazılı olduğunu ifade eder (Bkz. Aktuğ, age., s. 23).

³⁸ Halil Ethem Eldem, *Mısır'ın Son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe*, İstanbul, 1935, s. 12-14.

³⁹ Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)", *Bellekten*, s. 735-736, 14. dipnot.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Mektubî Kalemi (MF. MKT) 88/74, 7 Zilkade 1302/18 Ağustos 1885; bu belgede Gebze'nin adı "Gekbüze" olarak geçmektedir.

⁴¹ Aktuğ, age., s. 27-28.

özelliği ve planıyla da Mimar Sinan'ın 1539 tarihinde inşa ettiği Haseki Camii ile benzerlik göstermektedir. Mimar Sinan eseri olan Silivrikapı'daki 1551 tarihli İbrahim Paşa Camii'nin planı ise,

Mustafa Paşa Camii planının daha geç tarihli bir örneğidir. Mustafa Paşa Camii'nin inşa tarihi olan 1523, Mimar Sinan'ın ustalık dönemi için çok erken bir tarih olmasına rağmen, yapıyla ilgili

kaynaklar son derece dengeli geometrik düzeni ve merkezîyetçi bir külliye anlayışının hâkim olması gibi etmenlerle, eserde Mimar Sinan'ın katkısının olduğunu ifade etmektedir.⁴²

5. Mustafa Paşa Camii

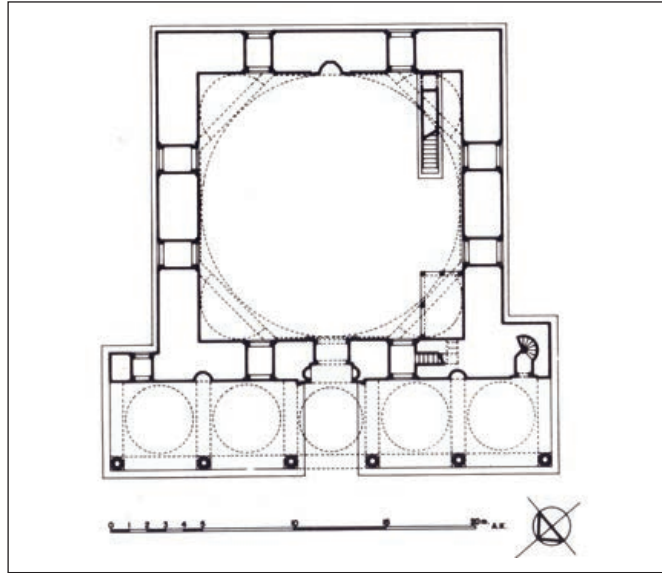
5.1. Mimari Özellikler

Mustafa Paşa Külliyesi'nin, taş bezemeleri ile en çok dikkati çeken birimi olan cami (Şekil 1 b), klasik Osmanlı mimarlığının özgün örneklerindedir. Külliye'nin ortasında yer alan cami, 14,55 x 14,55 m boyutlarında, kare planlı olup istiridye yivli tromplarla geçişi sağlanan 14 m çapındaki tek kubbeyle örtülüdür.⁴³ Beş bölümlü son cemaat yeri ve 16. yüzyıla tarihlenen kesme taşta minaresiyle, 0,5 m yükseklikte bir taş zemin üzerine oturmaktadır. Üç sıra tuğla, bir sıra kesme taş düzensizlikle örülen duvarlar, 14 m yüksekliğindedir.⁴ Caminin kesme taşlarını oluşturan Akveren Formasyonu (Akv), türbenin de ana yapı malzemesidir (Şekil 2).

5.2. Tarihi Kaynaklara Göre Yapının Taşlarının Getirilmesi

Mustafa Paşa Külliyesi'nde, bezeleme programının cami ve türbede ağırlık kazandığı görülmektedir. Diğer yapıların oldukça sade bir şekilde inşa edildiği külliye'de, cami yapısı Mısır kaynaklı taşlardan oluşturulmuş Memlûk etkili bezemeleriyle dikkati çekmektedir.

Mısır'ın fethinden sonra, 1517'de Memlûk tarzında mimari süsleme kısa bir süre boyunca İstanbul'da etkili olmuş,⁴⁵ bu etkiler Osmanlı saray sanatı⁴⁶ ve

Şekil 1b.
Cami planı
(Kuran, 1986, s. 48).

Şekil 2.
Caminin duvar yapısı: Üç sıra tuğla arasında bir sıra kesme taş Akveren kireçtaşı (Akv).

çevresine de yansımıştır.⁴⁷ Yavuz Sultan Selim Mısır seferinden dönerken Kahire'de görüp beğendiği eserlerin etkisiyle İstanbul'da da bunların bir benzerini yaptırmak istemiştir. İbn İlyas'ın Mısır

seferinde kaydettiği vakayinamesine göre; Yavuz Sultan Selim Mısır mimarisindeki mermer süslemeleri bizzat incelemiş, Büyük Saray'daki Al-Baissarya, Ad-Duhasia ve Al-Bahra salonları ile büyük

⁴² Aysen Aldoğan, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz*, sayı 38, İstanbul, 1982, s. 30-31; ayrıca, bkz. Aktuğ, "Sinan Yapısı Olarak Bilinen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, 24-27 Ekim 1988*, Ankara, 1996, s. 19-25.

⁴³ Aslanapa, a.g.e., s.163.

⁴⁴ Aslanapa, a.g.e.

⁴⁵ Güllü Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, Mimari Tören ve İktidar* (Çev. Rusen Sezer), İstanbul, 2007, s. 117.

⁴⁶ "Mısır'ın alınmasından önce de Osmanlı saray sanatının Memlûk sanatıyla olan ilişkisi konusunda çeşitli görüşler vardır. Özellikle maden işindeki etkilere işaret edilmiştir." Bkz. Bayraktar, a.g.e., s. 22.

⁴⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 23.

salondaki porfir sütunlar (*summa-qi*), gri sütunlar (*zarzuri*) ve renkli mermerleri (*mulwwan*) söktürerek, ganimet olarak İstanbul'a göndermiştir. Sultan I. Selim bu malzemelerle, Kahire'deki Kansu Gavri Medresesi'ne (1503) benzer bir medreseyi İstanbul'da inşa ettirmek istemiştir. Bunun için çeşitli ustalardan oluşan bir grup ve Memlûk sarayının baş mimarı Ahmet, İstanbul'a gönderilmiştir. Ancak Sultan I. Selim'in 1520 yılında ölümü üzerine, medresenin inşası gerçekleştirilememiştir.⁴⁸

Yavuz Sultan Selim'in Kahire anıtlarından söktürdüğü renkli mermerlerin Topkapı Sarayı'nın çeşitli bölümlerinde kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Yavuz Sultan Selim, bugün Hırka-i Saadet Dairesi olarak bilinen Has Oda'yı tekrar elden geçirtip bu renkli mermerlerle kaplatmıştır. Ayrıca, Memlûk hazinesinden alınmış kutsal emanetlerin bir kısmını İç Hazine'ye, bir kısmını da Has Oda'ya koydurmuştur.⁵⁰ Has Oda'nın bahçe cephesindeki devşirme mermer kaplamaların yerleştirme işleminin 1518-1520

tarifleri arasında gerçekleştirildiği düşünülmektedir.⁵¹ Mısır'dan getirilen mermer kaplamaların, 1519-1520 yılında Sultan I. Selim için, sarayda deniz kıyısında inşa edilen Mermer Köşk'te olduğu gibi, Alâeddin'in baş mimar olduğu yıllarda inşa edilen diğer binalarda da kullanıldığı bilinmektedir.⁵² Sultan I. Selim'in Mısır'da gördüğü ve sarayda uyguladığı süsleme tarzının, Kanuni Sultan Süleyman döneminde de devam ettiği söylenebilir.⁵³ Mermer sütun ve levhaların Kahire anıtlarından sökülerek İstanbul'a taşınması bu dönemin başlarına kadar sürmüştür; 1527-1529 tarihleri arasında tutulan masraf defterlerinden, bu mermerlerin Bahçe-i Âmire'deki mermer hazinesine konulduğu⁵⁴ (Ek 2) ve Mısır'dan gelen hassa mermerlerin, kayak kapısından adı geçen bahçeye çekildiği⁵⁵ (Ek 3) öğrenilmektedir.⁵⁶ Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Divanhane'nin (Kubbealtı) duvarları da, büyük ihtimalle Kahire'den gelen mermerlerle kaplanmıştır.⁵⁷ Geri kalan diğer mermer süslemelerin Sultan IV. Murat'ın (1623-

1640) Revan ve Bağdat Köşkleri'nin cephelerinde kullandığı, ancak bezeme üslubunda Memlûk etkisinin olmadığı, bir yüzyıl önce yapılan Hırka-i Saadet Dairesi'nin örnek alındığı düşünülmektedir.⁵⁸ Ayrıca, yerlerinden sökülüp Kahire'de bırakılan mermer süslemelerin, Mustafa Paşa'nın Mısır valiliği görevinden geri dönerken gemi ile getirttiği mermer süslemelerle birlikte, Gebze'deki camide kullanıldığı da düşünülmektedir.⁵⁹

Meinecke'ye göre, Yavuz Sultan Selim'in kızı ile evli olan Mustafa Paşa, saray ailesinden olduğundan Topkapı Sarayı'nda Memlûk devşirme taşlarıyla bezeli Hırka-i Saadet Dairesi'ni görmüş olmalıdır. Mısır valiliği görevi süresince, bu taşları kullanma düşüncesi oluşmuş ve mermer levhaları orada hazırlattırarak Gebze'ye göndertmiştir.⁶⁰ Evliya Çelebi de, yukarıda da ifade edildiği üzere, Mustafa Paşa'nın Mısır valisi iken Gebze'deki camisinin bütün mermerlerini Mısır'daki usta mermercilere yaptırdığını ve taşların gemi ile Darıca iskelesine getirildiğini belirtmektedir.⁶¹

6. Yapının Taşları

6.1. Akveren Formasyonu (Akv):

Cami ve türbenin kesme taşlarını oluşturan, günümüzde Akveren Formasyonu Geç Kretase - Geç Paleosen yaşlı olarak saptanan⁶² ve eskiden "Muallimköy kireçtaşı" diye adlandırılan kaya birimi,

yörede Hereke-Dilovası-Darıca boyunca geniş mostralara sahiptir ve ortalama kalınlığı 350 m kadardır. Kalsitürbidit özelliği gösteren pembemsi, beyaz-sarımsı bej renkli derin deniz birikimli, ancak sığ denizel ardalı ortam karakteri saptanan kireçtaş-

ları, ufak kil boyutunda (mikritik), yer yer de kum boyutunda kalsit tanelerinden meydana gelmiştir. Bol fosilli (foraminifer, ekinid, pelesod, gastropod, rudist), sıkı yapılı sert özelliğinden dolayı kesme taş oluşturabilecek şekliyle, yapının ana malzemesidir (Şekil 2).

⁴⁸ Meinecke, age., s. 211; Oktay Aslanapa, age., s. 155-156.

⁴⁹ Aslanapa, age., s. 156.

⁵⁰ Necipoğlu, age., s. 189.

⁵¹ Necipoğlu, age., s. 190.

⁵² Necipoğlu, age., s. 117.

⁵³ Bayraktar, age., s. 23.

⁵⁴ BOA., Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d) 7097/51, s.100, Zilhicce 933/ Ağustos-Eylül 1527.

⁵⁵ BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 17884/ 28, s. 55, 29 Zilhicce 935/3 Eylül 1529.

⁵⁶ Necipoğlu, age., s. 117.

⁵⁷ Necipoğlu, age., s. 117-118.

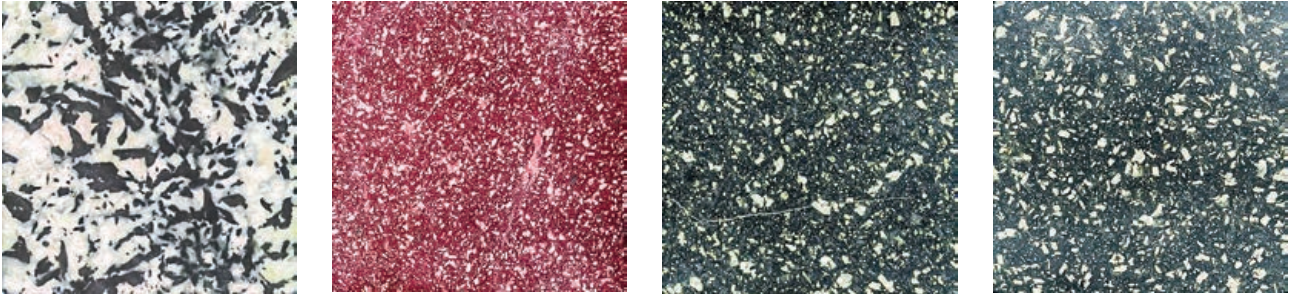
⁵⁸ Aslanapa, age., s. 157; Meinecke, age., 212.

⁵⁹ Aslanapa, age., s. 157.

⁶⁰ Meinecke, age., 220.

⁶¹ Evliyâ Çelebi, age., s. 111.

⁶² Sacit Özer, İzver Tansel ve Engin Meriç, "Hereke-Kocaeli Dolayının Üst Kretase - Paleosen İstifinin Biyostratigrafisi (Rudist, Foraminifer)", *Selçuk Üniversitesi Mühendislik -Mimarlık Fakültesi Dergisi*, sayı 1-2, 1990, s. 29-40.

Şekil 3. Diyorit pegmatit, *Granito della colonna* (Dpegm); Şekil 4. Kırmızı porfir *Lapis porphyrites* veya *Porfido rosso antico* (Kp); Şekil 5. Yeşil porfir, *Lapis hieracites Egiziano* (Yp); Şekil 6. Siyah porfir, *Lapis porphyrites melanos* (Sp).

6.2. Mısır Kaynaklı Taşlar

Sert yapılı süsleme taşlarının çoğunluğu, Mısır Doğu Çölü bölgesinde, Nil Vadisi'nin doğusundaki jeolojik formasyonlar kaynaklıdır. Bölge, Kahire'nin 200 km güneydoğusundan başlayarak Assuan'a kadar uzanan Protozoik ve erken Paleozoik magmatik ve metamorfik kaya birimlerinden oluşur. Genellikle üç farklı kaya grubu karşımıza çıkmaktadır: Dar dağılımlı gnays, granitler ve düşük derece metamorfik volkanikler, en son olarak da grovak tipi sedimanter kayalar. Birinci grupta en çok kullanılan kayalar, süsleyici özellikteki Mons Cladianus bölgesinde *granito del foro ve granito della colonna* (Dpegm) adı ile bilinen diyorit pegmatitlerdir (Şekil 3). Diyorit pegmatit taşı, küçük ocaklarda Erken Mısır ve Roma dönemlerinde Gebel Abu el-Hasan yakınındaki Wadi Umm Shegilat ocağında işletilmiştir. Görünüşü lekeli olup açık gri-soluk gri feldspat, yeşilimsi-siyah çok iri boyutlu (yaklaşık 7 cm) amfibol mineralinden meydana gelmiştir. Yapıda bazı levhalar hem pegmatit damarı hem de yoğun diyorit kayasından kesilmiştir. Kuzey duvarında ve son cemaat yerindeki dikdörtgen levhalar tipik pegmatit yapısını göstermektedir.

En yaygın kullanılan süsleyici özellikteki kayalar, Dokhan bölgesi volkanikleridir. Antik Mısır döneminde daha az, Roma döneminde yoğun bir şekilde işletilmiştir (imperial kırmızı porfir). Porfir kelimesi, Latince mor-menekşe (*purple*)

Şekil 7.
a. Dolotaşı (Skdol),
b. kırmızı kumtaşı (Kkt).

renginden türemiş olup jeolojide, iki farklı tane boyutlu, kristal dağılımlı ve lekeli görünümlü iri tanelerin (fenokristal), ufak taneli (afanitik) hamur ile bağlandığı volkanik kayalar için kullanılır. Doğu Çölü bölgesinde lav, ignimbrit ve diğer piroklastik malzemeler trakit, andezit, dasit bileşiminde ve Hammamat Serisi çökel kayaları ile sahada yanal geçişli olarak gözlenir. Püskürme yaşı 630-592 My arasında olan porfirik kayaların çoğunluğu, koyu renkli siyah-yeşil olup kırmızı porfirlerle ara katkılıdır. Feldspat fenokristallerin dışında, dasit lavlarında kuvars da görülür. Ocaklar yoğun olarak MS 1-5. yüzyıllarda işletilmiştir. Kızıldeniz'in batı sahilinde, Hurgada şehrinin batısında bulunan oluşum yerinde, kaya birimi 25-30 m kalınlığında lav örtüsü veya baca şeklindedir. Kırmızı hamur rengi, bir kısım feldspat yerine manganezli epidot (piyemontit) geçmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu kayaları 1000 m.den büyük ocakta (kuzeybatı ocağı, Lykabettus, Rommius, Bradford, Lepsius) ayrıntılı incelersek:⁶³

- **Emperyal porfir (Kp):** Kırmızı-mor afanitik hamur ve soluk pembe ve / veya beyaz 3 mm fenokristaller (*lapis porphyrites; porfido rosso antico*) (Şekil 4);
- **Yeşilimsi-siyah porfir (Yp):** Afanitik hamurlu, soluk yeşil ve beyaz 5 mm fenokristalli (*lapis hieracites Egiziano; porfido verde Egiziano*) (Şekil 5);
- **Siyah porfir (Sp):** Afanitik hamurlu, beyaz 5 mm fenokristalli (*lapis porphyrites melanos; porfido nero*) şeklinde gruplandırılabilir (Şekil 6).
- **Sarı dolotaşı (Skdol):** Wadi Araba yakınında, Wadi Umm Zanatır ve Aziz Anton Manastırı arasında bulunan bir çökel serisinden çıkarılmaktadır. Sarı-pembe-kırmızı arasında renkler gösteren bu taşlar, Geç Roma, Bizans ve İslam dönemlerinde kullanılmıştır (Şekil 7a).
- **Kırmızı kumtaşı (Kkt):** Kahire'nin çok yakınında, Nil Vadisi kenarındaki Gebel el-Ahmar bölgesinde silisli kumtaşı ocakları, hem Antik Mısır hem de Roma dönemlerinde işletilmiştir.

⁶³ James A. Harrell, Per Storemy, "Ancient Egyptian Quarries-An Illustrated Overview in Abu-Jaber", (yay. haz. E. G. Bloxam P. Degryse, and T. Heldal, *Quarryscapes: Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean*, Geological Survey of Norway Special Publication, 12, 2009, s. 7-50; James A. Harrell, *Ornamental Stones*, 2004, <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002dwzs4>

Şekil 8.
Marmara Adası (Mmr) mermeri
ocak görüntüsü (a) ve (b) el
örneğinde grafitli izler
(Marmor Proconnessus)

Oldukça sert ve ufak kuvars taneli, sıkı dokulu olduğu için, küçük parçalar düzenli olarak şekillendirilebilir. Bu özelliğinden dolayı bazen kuvarsit taşı olarak da adlandırılır (Şekil 7b). Camide, hem madalyonların kenarında yuvarlak olarak hem de pencere içlerindeki parçalarda, geometrik şekillerde kullanılmıştır.

6.3. Diğer Kaynaklı Taşlar

6.3.1. Marmara Mermeri (Mmr)

Marmara Adası'nın kuzeyinde, Saraylar köyü ile İlyas Dağı granitoyid kütlesi arasındaki alanda, antik çağdan (Tiberius devri, MS 1. yüzyıl) beri faaliyette olan ocaklar, günümüzde de yoğun bir şekilde işletilmekte olup yaklaşık 1-2 km genişliğinde bir kuşaktan mostraları bulunur. Granit kayasının yerleşimi esnasında sıcaklık etkisinden dolayı kireçtaşları mermer kütlelerine dönüşmüştür. Öncelikle kalsit mineralinden oluşan, ufak taneli sıkı yapıya beyaz renkli Marmara mermeri nadiren bantlı yapıda renkli mineraller içermektedir; ince siyah çizgiler grafit mineralidir (Şekil 8 a, b). Granite doğru bazı sarı dolomit bantları mermer içinde yer alırken, kalsit tane boyunda artış gösterir.

Son cemaat yeri beş revaklı bölümdeki sütunlarla, avlu revak sütunları ve türbe önü dikdörtgen sütunların dışında, pencere çevrelerinde bu mermer kullanılmıştır.

6.3.2. İznik Metamorfikleri

Önder ve Göncüoğlu⁶⁴ tarafından adlandırılan ve İznik ilçesinin doğu surlarında geniş mostra veren İznik Metamorfiklerinin de yapıda kullanıldığı görülmektedir. Birim şist-mermer aralanması şeklindedir. Altta mermer ara bantlı metabazik kayalar şeklinde olup üste doğru kumtaşı çakıl taşı ve şeyl katmanları ile sürmekte, 100 m kalınlığa varan karbonat kayaları ile sonlanmaktadır. Bu seri, Elmalı köyü ile Alıç yaylası arasındaki kesitte karakteristiktir. Karbonatlı birim içinde Roma döneminde çalıştırılmış birçok ocak bulunmaktadır.

■ **Delikli taş ocağı (Dkçt):** İznik'in 3.5 km kuzeybatısındaki surlarda yer almaktadır; koyu gri-mavi renktedir, aralarında kirli beyaz damarlar görülmektedir. Taş, minare giriş kapısı duvarı ile caminin ana girişinde kullanılmıştır.

■ **Sarıkaya taş ocağı (Skçt):** İznik'in 4 km kuzeybatısındaki ocağın taşları sarı renkli, yer yer beyaz

damarlıdır; hem pencere içlerinde hem de çokgen süslemeler ve dikdörtgen levhaların ayrıldığı ince sövelerde kullanılmıştır.

■ **İnikli taş ocağı (İkçt):** İznik'e 11 km uzaklıktaki Elbeyli'nin kuzeyinde yer alan alanda, Roma döneminde tercih edilen, damarsız ve blok çıkarımına elverişli taşlardır; rekristalize dolomitik kireçtaşı beyaz renkli olup hem dikdörtgen taş levha hem de tüm levha çerçevesi olarak kullanılmıştır. Yapının iç mekânında, kuzey ve güney duvarlarının alt kısımlarında, dikdörtgen levhalar şeklinde uygulanmıştır.

■ **Elmalı köyü Alıç yaylası taş ocağı (Akçt):** Bu ocağın çıkan taşlar, koyu gri-siyah renkli rekristalize kireçtaşları fosilli (rudist) olup yoğun bir biçimde hem taş levha hem de levhalar arasında çerçeve olarak kullanılmıştır (Şekil 9 a, b).

6.3.3. Kutluca Formasyonu

Kutluca Formasyonu (Kut), Hereke yöresinde işletilen bir diğer taş örneğidir. Kutluca köyünün güneyinde, Taşağıl mevkiinde çıkarılmakta ve günümüzde "Gebze elma çiçeği" adıyla işletilmektedir. Birim adını, Kutluca köyünden almaktadır; Hereke civarındaki biyoklastik

⁶⁴ Fuat Önder ve M. Cemal Göncüoğlu, "Armutlu yarımadasında (Batı Pontidler) Üst Triyas konodontları", *MTA. Dergisi*, sayı 109, 1989, s. 147-152.

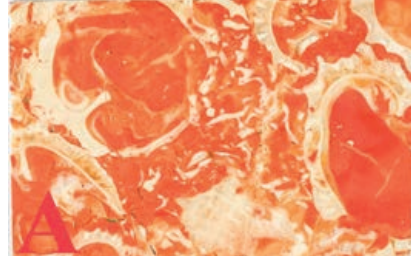
kireçtaşı, kumlu ve çakıllı kireçtaşından oluşan bir kaya birimidir. Formasyon genelde açık gri, bej ve pembe renkli, ince-kalın tabakalı, biyoklastik kireçtaşlarından oluşur. Yer yer koyu gri renkli, orta-kalın tabakalı, kumlu kireçtaşı karakterindedir. Tabanında bazen çakıl taşı, bazen de çakıllı, rudistli, biyostromal özellikli kireçtaşları bulunur. Yer yer koyu ve açık pembe renklidir; yığışım halinde rudist fosilleri içerir ve sığ deniz çökelleriyle temsil edilir (Şekil 10 a, b). Yanal yönde Hereke pudingleri ile geçişlidir. Kalınlığı genelde 0-70 m arasındadır ve Akveren Formasyonu kaya birimleri ile örtülmüştür. Birikim yaşı Üst Kretase dönemine aittir.⁶⁵ Bu taş, külliyyede özellikle türbe kapısında kullanılmış, böylelikle taş yapıya girişte etkili bir görünüm sağlanmıştır.

6.3.4. Serpantin Breşi

Yunanistan, Larissa Melossis yakınındaki taş ocakları, Omorphori köyü Chasambali tepesinde, Geç Antik dönemde işletilmiştir. Palagoniye zonu metamorfik kaya birimleri içindeki ofiolitler deformasyondan etkilenmiş ve bir zon-kuşak şeklinde milonitleşme ile breşik bir yapı kazanmıştır. Çeşitli tipik breş görüntüsünü farklı mineral-kaya parçaları oluşturur. Matriks kısmında serpantinleşme oldukça ilerlemiştir. Beyaz renkli parçalar karbonat

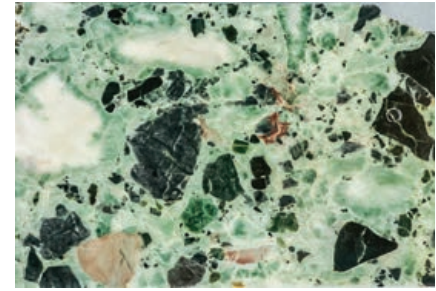

Şekil 9. Elmalı köyü Aluç yaylası rudist fosilli gri-siyah kireçtaşı. a. Taşın sahada mostra görünüşü, b. Parlatılmış kaya yüzeyi (Fotoğraflar: Prof. Dr. Sacit Özer'in izniyle).

Şekil 10. Gebze Kutluca köyü Rudistli kireçtaşı (*Marmor triponticum*, Musnaf 1704): a. Tipik rudist fosilli, b. Normal kaya görünüşü (Musnaf 1817)

mineralli kaya parçalarıdır. Koyu parçalar ise, az çok serpantinleşmiş ultramafik kaya parçalarıdır (Şekil 11). Mükemmel cila tutan bu kaya, genellikle caminin iç mekânında ve ayrıca İstanbul'da birçok yapıda kullanılmıştır. Müezzîn mahfili altında bir dikdörtgen levha ve iki adet kare levha şeklinde duvara yerleştirilmiştir. Ayrıca kuzey duvarında ve kuzey duvarıyla batı duvarı arasındaki kesimdeki iki dikdörtgen levhada da uygulanmıştır.

Şekil 11. Yunanistan Teselya serpantin breşi, farklı renkteki kaya parçaları serpantinleşmiş bir matrikste yer alır (*Marmor Thessalicum* veya *Verde Antico*; Musnaf 1766)

7. Mustafa Paşa Camii Dekorasyonu: Taş Levhalar ve Diğer Elemanlar

Mustafa Paşa Camii ve türbenin bezemelerinde kullanılan ve petrografik yönüyle incelenen taşlar, farklı renk ve dokularda olma özellikleriyle süsleyici etkiyi arttırmıştır. Ayrıca, caminin iç ve dış mekânlarında, genel olarak Memlûk sanatı esintili taş bezemelerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa Camii'nde yer alan Memlûk etkili taş bezemeli bölümler ve mimari unsurlara ba-

kıldığında; mermer ve renkli macun gibi malzemeyle kakma tekniğinde oluşturulan bezeme, dış mekândan içe doğru son cemaat yeri duvarları, portal ve harim duvarları ile minber, mihrap, müezzîn mahfili ve caminin iç duvarlarında görülmektedir.⁶⁶

7.1. Son Cemaat Yeri Taşları

Caminin beş bölümlü son cemaat yerinde, sivri kemerlerle birbirine

bağlanmış mukarnas başlıklı altı mermer (Mmr) sütun yer almaktadır (Şekil 12 a, b). Ortadaki bölüm diğerlerinden daha yüksek tutularak caminin girişi daha görkemli bir hale getirilmiştir. Son cemaat yerinde, girişin iki yanında tam bir simetri gösteren Memlûk tarzı geometrik biçimli renkli taş bezemeler pencerelerin üst sınırında son bulmakta, üzerlerinde boydan

⁶⁵ Özer vd., age., s. 29-40.

⁶⁶ Aldoğan, age., s. 32.

boya rumî ve palmetlerden oluşan kalınca bir bordür yer almaktadır (Şekil 13 a, b). Son cemaat yeri, Akveren kireçtaşı (Akv) duvar üzerine alt kısımlarda taş kaplamalar, friz şeridinin üst tarafında ise sıva ve beyaz badana ile örtülmüştür. Seki zemini beyaz Marmara mermeri (Mmr) levhalarla kaplanmıştır. Her iki tarafta yer alan cephe süslemeleri; kapının yanından pencereye, pencereden nişe ve oradan da duvarın sonuna kadar aynı karakterde devam eden üç grup kompozisyon- dan meydana gelmiştir. Bu kompozisyonlar, yatay yönde çiçekli küfî ile yazılmış ayetlerden oluşan bir yazı kuşağı ile ikiye ayrılmıştır.

Söz konusu cephe tezyinatı portalin her iki tarafında simetrik olup renkli taş türlerinde ufak değişiklikler vardır. Bu nedenle, son cemaat yeri cephesinin sağ tarafı ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Kompozisyonların üst kısımlarında örgülü tipte üç ayrı madalyon bezemesi görülmektedir (Şekil 14 a, b, c). Madalyonlarda orta-

Şekil 12a.
Cami girişinde
mermer sütunlar
b. Marmara
grafit çizgili
mermer (Mmr)
sütun.

daki yuvarlak kısım dört taraftan dolgulanmış, köşeler yine kakma taş parçalarından oluşturulmuştur. Her bir madalyon, benzer şekilde beyaz dolomit (İkçt) ve siyah fosilli kireçtaşıyla (Akçt) çevrelenmiştir. Kırmızı ufak taşlar ise dolomit parçalarıdır (Skdol).

Alt seride yer alan üç ayrı kompozisyona bakıldığında, dikdörtgen levhaların dik olarak bitişik bir şekilde yerleştirildiği görülür. Portale en yakın olanında iki kırmızı porfir (Kp) levha, ortada siyah porfir (Sp) yer alır (Şekil 15). Ortadaki kompozisyonda kırmızı dolomit levhalar (Skdol) arasında

siyah porfir levha (Sp), üstünde ufak kare biçimli bir desen vardır: Kırmızı dolomit (Skdol) içine kakma altıgen, yıldız siyah porfir (Sp) parçaları işlenmiştir (Şekil 16).

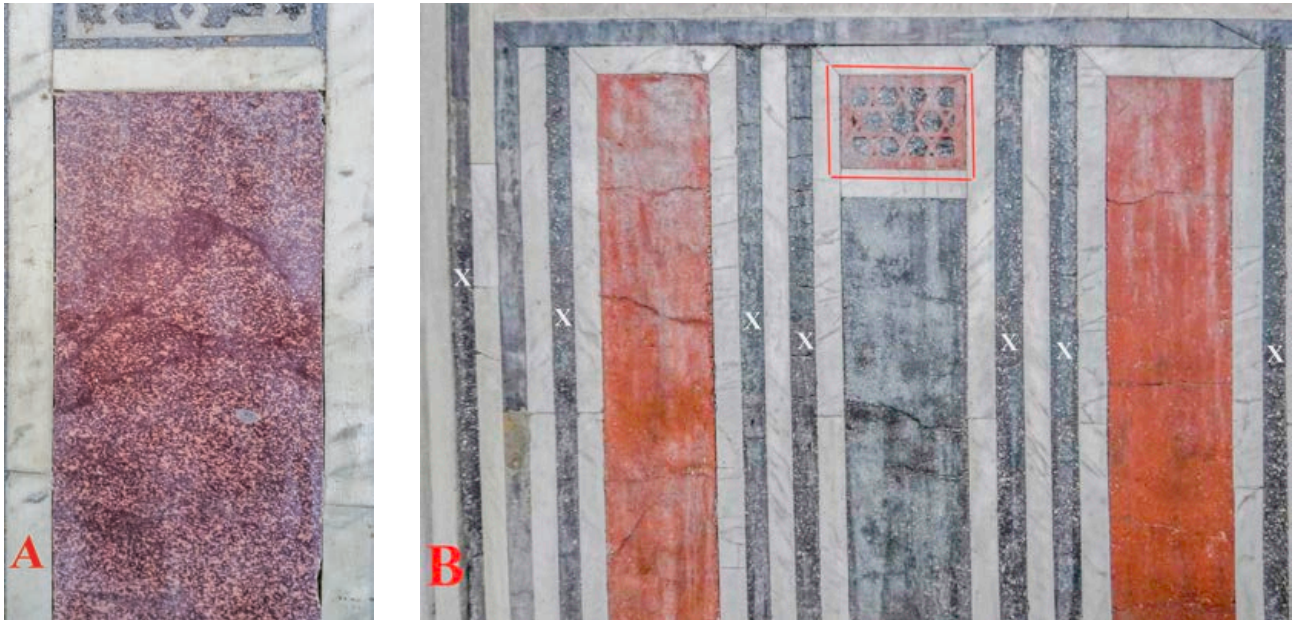
En dıştaki kompozisyonda kullanılan taşlar sırasıyla: Siyah porfir (Sp) üstü siyah kireçtaşı (Akçt) eklenmiş kırmızı porfir (Kp), diyorit pegmatit (Dpegm), alt yarısı siyah porfir (Sp) üst yarısına sonradan siyah kireçtaşı (Akçt) parçası eklenmiş olup son levha tekrar siyah porfirdir (Sp). Ortadaki diyorit pegmatit levha üstünde, kufî yazılı kare bir plaka yer almaktadır (Şekil 17).

Şekil 13. Son cemaat taş bezemeleri: a. Portalin sol tarafı , b. Portalin sağ tarafı.

Şekil 14. Madalyon taşları Mısır Dokhan volkanitleri kaynaklıdır: a. Kırmızı porfir (Kp), b. Siyah porfir (Sp), c. Yeşil porfir (Yp).

Şekil 15. Cephenin sol kompozisyonunda tipik kırmızı porfir (Kp) görüntüsü; Şekil 16. Cephenin orta kompozisyonunda iki kırmızı dolomit (Skdol) arasında siyah porfir (Sp) levha ve kırmızı çerçeveye gösterilen kısımda ilginç bir kakma örneği görülmektedir (X işaretli kısımlarda ise, siyah kireçtaşı (Akçt) kaybolduğundan bu kısımlarda siyah bir mozaik macunla doldurulmuştur).

Şekil 17. Cephede sağ dış kompozisyon levhaları. Ortadaki *diyorit pegmatit* (Dpegm) levhası Mısır kaynaklıdır. Soldan ilk levha tamir görmüştür: Siyah porfir yerine üst kısım Aluç yaylası rudistli kireçtaşı kaplıdır (Akçt); Şekil 18. Dış cephede, son cemaat yeri mihrabiyesi süslemeleri

Portalin her iki tarafında sivri kemerli, beş köşeli birer mihrabiye vardır (Şekil 13 a, b). Kemer taşları siyah kireçtaşı (Akçt) ve beyaz dolotaşından (İkçt), kemer üçgen boşlukları ise siyah kireçtaşından (Akçt) iki levhayla yapılmıştır (Şekil 18). Yatay olarak üç bölüme ayrılan mihrabiye nişinde, üst ve orta bölümde zikzak süslemeler yer almaktadır.⁶⁷ Orta bölümdeki süsleme, aynı motifin üç sıra halinde, ok uçlarının karşılıklı ve ters yönde düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Alt bölümde ise, her niş yüzeyine dik olarak yerleştirilen ve tepede palmetlerle sonlandırılan siyah kireçtaşı (Akçt) levhalar yer almaktadır. Kenarlarına kakma işçiliği ile sarı kireçtaşı (Skçt) yerleştirilmiştir. Mihrabiye'nin sövelerinde beyaz Marmara mermeri (Mmr) kullanılmıştır.

Son cemaat yerinin sağ cephesinde minareye çıkış kapısı yer almaktadır. Kapının üstünde kıvrık dallı bitkisel bir süsleme ile çevrelenmiş, “*Bismillahirrahmanirrahim*” yazılı çiçekli kûfi kitabe vardır. Kapının dış çerçevesi, kaval ve oluklu silme ile dört yandan beyaz mermer (Mmr) ile çevrilidir. Eşik ve söve taşları siyah-beyaz kristalize kireçtaşından (Dkçt), kilit taşı kırmızı-pembe kireçtaşından (Skdol), beş parçalı olan kemer taşları ise, mermer ardanmasından (Dkçt, İkçt) yapılmıştır (Şekil 19). Kemer ile kapı bordürü arasındaki parça kırmızı-pembe kireçtaşından (Skdol) olup dışarı taşacak şekilde yerleştirilmiştir.

7.2. Portal

Tamamen mermerden yapılmış olan portal, 1,53 x 2,92 m boyutlarında,⁶⁹

yüksekliği ile son cemaat yerine hâkim bir ögedir. Geometrik süslemeli portalin kavsarası beş kademelidir; iki metreden daha yüksek iri mukarnasla dolgulanmış olup⁷⁰ alt bölümünde, ayrıca geçmeli iki renkli taştan basık kemerli kapı açıklığının üzerinde iki satır halinde Arapça sülüs yazılı bir kitabe yer almaktadır.⁷¹ Kitabede, yapının Sultan Selim ve oğlu Sultan Süleyman'ın vezirliğini yapan Mustafa Paşa tarafından H.930/1523 yılında inşa ettirildiği yazılıdır.⁷² Ayrıca, istiridye şeklindeki kavsaralı portalin yan nişlerinin üstünde “ma'klî veya satrançlı”⁷³ denilen tipte, birer geometrik kûfi kitabe levhası⁷⁴ yer almaktadır (Şekil 20). Portalin dış köşelerinde burmalı, kum saati başlıklı ve kaideli, mermer olduğu düşünülen sütunçeler görülmektedir. En dışta ince bir geometrik bordür, onun içinde iki silme, daha içte de onikigenlerin kesişmesiyle oluşmuş, sonsuz karakterli bir kuşak çerçevesi vardır. Kapı söve taşları birbirine geçmeli siyah kireçtaşı (Akçt) ve beyaz rekristalize kireçtaşı (İkçt) ile kaplanmıştır (Şekil 21).

7.3. Cami İç Mekânı (Harim)

Caminin iç mekânına girildiğinde, karşıda mihrap ve minber, hemen sağ tarafta ise müezzin mahfili yer alır (Şekil 22). Caminin iç mekânı, duvarların üçte bir yüksekliğine kadar cepeçevre renkli dikdörtgen mermer levhalarla kaplanmıştır. Duvarlar karşılıklı olarak aynı şekil ve renktedir. Burada da bezemeler üstten kalın geometrik bir bordürle sınırlandırılmış ve çiçekli kûfi yazıyla ortadan ikiye ayrılmıştır.

Mustafa Paşa Camii'nin bezemelerinde görülen ve Aldoğan'ın “zengi düğümlü” olarak nitelendirdiği⁷⁵ madalyonlu örgü motifleri, renkli taş işlemeciliği açısından önem taşıyan örneklerdir. Demiriz'in madalyonlu örgü motiflerinin kökeni üzerine yaptığı tez çalışmasına göre, örgü motifi MÖ 3000'de Mezopotamya'da ortaya çıkmış, Suriye'de gelişmiş ve buradan Akdeniz çevresine yayılmıştır; zoomorf kökenli ve dinsel karakterli olan motif, Akdeniz çevresi sanatında zamanla bu özelliğini kaybetmiş, geometrik bir süsleme unsuru olarak kullanılmıştır.⁷⁶

Özellikle Ortaçağ'da Bizanslılar tarafından yaygın şekilde kullanılan motif, Batı'da İtalya, Doğu'da ise Memlûk sanatında çokça kullanılmıştır.⁷⁷ Örgülü süslemeler Çerkes Memlûklarının iç mimari bezemelerinde de yer almaktadır; bu üslup Kiptilerin etkisiyle değil, daha çok Helenistik sanat ile Roma döneminden miras geleneklerin İslam sanatı ile kaynaşması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bizans'tan gelen bazı akımlar da bu süsleme biçimi üzerinde etkili olmuştur.⁷⁸

7.3.1. Minber

Mihrabın sağ tarafındaki duvara bitişik minber (Şekil 23 a, b), tamamen Marmara mermerinden (Mmr) olup çok zengin renkli süslemeleriyle Kahire Memlûk kökenli süsleme üslubuna uydurulmuştur. Altın yaldız bezemeli minberde, köşk geçidi altı panolar ve kemer köşeliklerinde bitkisel motifli süslemeler yer alırken, minber korkuluğu ve yan aynalık bölümlerinde geometrik

⁶⁷ Yıldız Demiriz, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul, 2004, s. 249-250; Şekil 3 ve 5.

⁶⁸ Aysen Nuran Aldoğan, *Gebze Coban Mustafa Paşa Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans ezi, y.y., 1977, s. 26.

⁶⁹ Aldoğan, age., s. 21.

⁷⁰ Aldoğan, age., s. 21.

⁷¹ Aysen Aldoğan, “Gebze'de Coban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi”, *Türkiyemiz*, sayı 38, İstanbul, s. 29.

⁷² Aktug, *Gebze Coban Mustafa Paşa Külliyesi*, s. 27.

⁷³ Hüsamettin Aksu, *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Kûfi Hatlar*, İstanbul, 2001, s. 19.

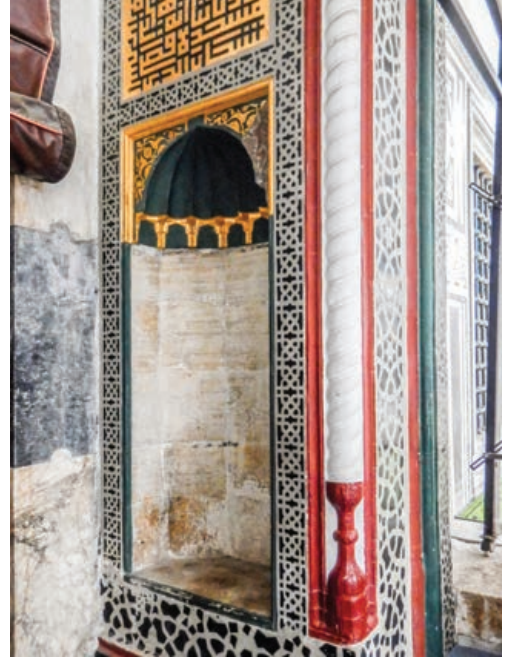
⁷⁴ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul, 1979, s. 142, şekil b.

⁷⁵ Aldoğan, age., s. 32.

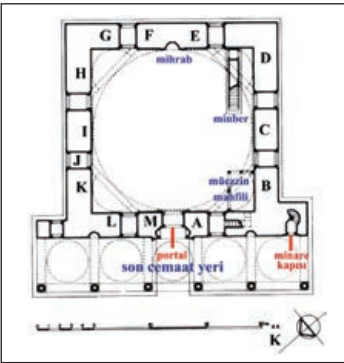
⁷⁶ Yıldız Demiriz, *Madalyonlu Örgü Motifi Ortaçağda Yayılışı ve Menşei Hakkında Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, y.y., t.y., s. 92.

⁷⁷ Demiriz, age., s. 93.

⁷⁸ Demiriz, age., s. 94.

Şekil 19. Minare kapısı; Şekil 20. Portal yan nişi ve geometrik kûfi kitabe levhası; Şekil 21. Portal kapı girişi sağ tarafındaki boyanmış burmalı sütünce

Şekil 22. Cami iç mekân düzeni ve taş yerleşimli duvarların indis konumları (Bkz. Şekil 26-31); Şekil 23a. Caminin minberi (Aslanapa, 2004, s. 188); b. Fotoğrafta beyaz mermer (Mmr) ile siyah rudistli kireçtaşı (Akçt) kakmaları ayrıntı olarak görülmektedir.

süslemelerin hâkim olduğu görülmektedir. Geometrik geçmelerden oluşan korkuluk ve yan aynalık süslemeleri, siyah kireçtaşı (Akçt) kakmalarla bezenmiştir.⁷⁹ Minberin bütün öğelerini çevreleyen çift dizilimli zencerek motifi, diğer bir geometrik süsleme örneğidir. Minber kapısının üst bölümünü taçlandıran “*Lâ ilahe illallah Muhammeden Resulullah*” yazılı sülüs hatlı mermer kitabe de, yapıda etkili şekilde kullanılan dini içerikli yazı süslemelerindendir. Minberin köşk bölümündeki kare kesitli sütunlarla köşk altı panosunu çevreleyen kısımlarda, yaygın olarak serpantin breşi (Spb) kullanılmıştır.

7.3.2. Mihrap

Mihrap ayetinin yer aldığı hat levha ile taçlanan mihrap bölümü, kalın bordürlü bir mukarnas dizisi ile çevrelenmiştir. Mihrap nişinin kavsarası on sıra mukarnaslı olup nişin iki tarafında burmalı tipte, kum saat başlıklı ve kaideli sütunçeler yer almaktadır. Kavsara köşelerinde, nişin iç bölümüyle dıştaki bordürde geometrik düzenlemeli süslemeler hâkimdir. Ayrıca mihrap nişinde yer alan geometrik kûfi kitabeler de genel süsleme düzenine uygun bir şekilde yerleştirilmiştir (Şekil 24). Mihrabın iki yanındaki yazı kuşağında besmele ve Ayetü'l kürsî hatları devam etmekte, mihrabın

ve kapının iki yanındaki ayetlerden oluşan yazı kuşağının üstünde de örgülü madalyon motifleri bulunmaktadır (Şekil 25).

7.3.3. Müezzin Mahfili

Camiye girildiğinde hemen sağ tarafta yer alan Marmara mermerinden (Mmr) yapılmış müezzin mahfili, ince işçiliğiyle mekân içindeki diğer mimari elemanlarla benzer özellik taşımaktadır. Özellikle mahfilin Bursa kemeri açıklıkları, minberin yan aynalık altı geçidindeki kemerlerle uyumludur. Rumî kıvrımlı kemer köşelikleri, bitkisel süsleme öğeleriyle bezenmiş, siyah kireçtaşı (Akçt) zemine beyaz

⁷⁹ Aldoğan, *Gebze Coban Mustafa Paşa Külliyesi*, s. 31.

Şekil 24. Mihrap nişi

Şekil 25. Cami iç mekânı, örgülü madalyon motifli levha

mermerden süslemeler kakma tekniği ile yerleştirilmiştir. Mahfil kemerlerini destekleyen kare kesitli sütunların yüzeyinde ve mukarnas dizisinin alt bölümünde, sarı (Skçt), siyah (Akçt) ve kırmızı (Skdol) taş parçaları kullanılarak oluşturulmuş zencerek motifli bir süsleme yer almaktadır. Mahfilin korkuluk bölümlerinde de kırık çember motifli geometrik düzenlemeler görülmektedir (Şekil 26).

7.3.4. Caminin İç Duvarları

Caminin iç mekânına girildiğinde (Şekil 22), dört yöndeki duvarların üçte bir yüksekliğe kadar renkli ve beyaz mermer levhalarla kaplandığı görülmektedir. Duvarlardaki süslemeler, biçim ve renk açısından karşılıklı olarak eşit düzenlemeye sahiptir. Kible ve giriş duvarları ile iki yan duvar da birbirleriyle aynı şekil ve renk özelliğindedir. Duvarlar, son cemaat yerinde olduğu gibi zarif görünümlü çiçekli kûfi kitabelerle yatay olarak ikiye ayrılmıştır. Kitabe kuşağı, beyaz mermerin (Mmr) oyulup siyah macunla doldurulmasıyla oluşturulmuştur.⁸⁰ Yan duvarlarda yer alan büyük dikdörtgen taş levhalar, Kahire'deki bazı dini yapılarda olduğu gibi dikey yönde yerleştirilmiştir.⁸¹ Şekil 22'de, cami planındaki duvar kompozisyonları (A-K)

Şekil 26. Müezzin mahfili.

göz önüne alındığında, iç mekân daha sistemli bir şekilde incelenebilir. Bu bağlamda, taşları ayrıntılı gözlemlemek gerektiğinde Şekil 27 B ve K, Şekil 28 C ve I ve Şekil 29 D ve H üzerinde, kompozisyonların taş türleri açısından birbirini tam olarak karşıladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca cami simetri eksenini (Bkz. Şekil 22) yönünde, Şekil 30 A ve E, Şekil 31 L ve G, Şekil 32 M ve F kompozisyonları da aynı özellikleri göstermektedir. Ancak

kısmen de olsa, müezzin mahfili altındaki kitaplık dolabı ile minber, duvar tezyinatını gizlemektedir; diğer taraftan mihrabın solundaki vaaz kürsüsü de F tezyinatlarının alt kısmını örtmektedir. Son cemaat yerinde olduğu gibi cami içi A, M, E ve F kompozisyonlarının üst kısmında yuvarlak taş madalyonlar vardır. Örgülü madalyon şeklinde olan süsleme (Şekil 33), büyük bir madalyonun dört tarafına düğümlerin yerleştirilmesi ile yapılmıştır.

⁸⁰ Aldoğan, age., s. 29.

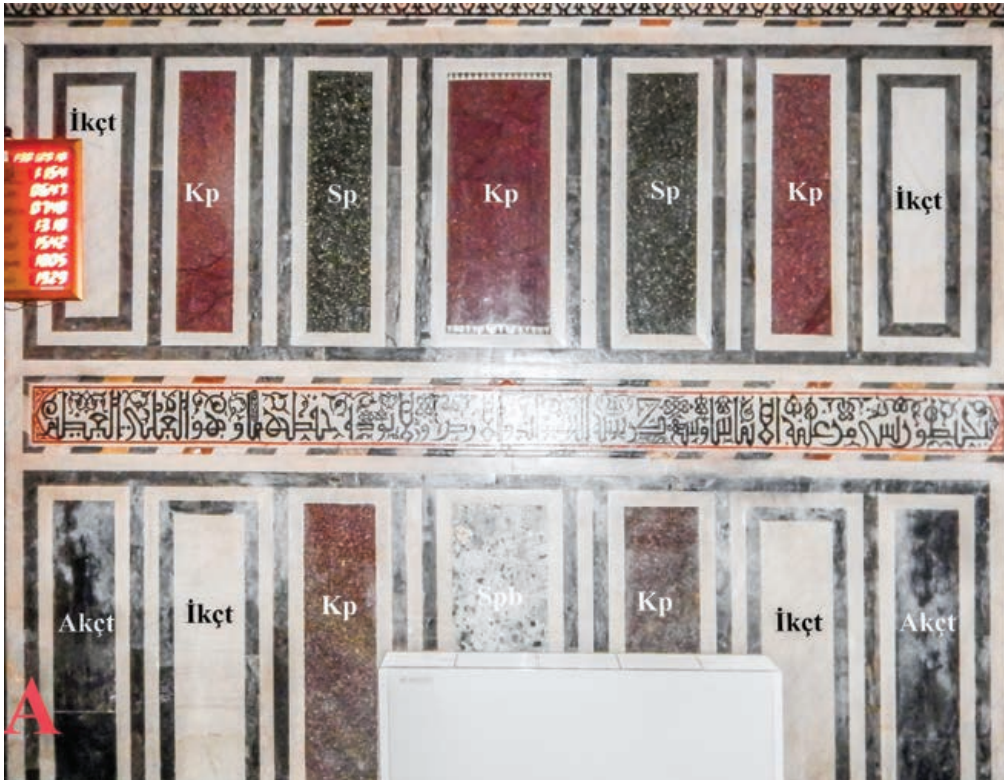
⁸¹ Meinecke, age., Levha LIII a, b, c, d.

Sekil 27a. K taş kompozisyonu, b. B taş kompozisyonu (B kompozisyonu müezzin mahfili altında yer aldığından üst levhalar kısa tutulmuş ve kare şeklinde yerleştirilmiştir)

Şekil 28. Cami iç mekânında, iki pencere arasında bulunan karşılıklı a. I kompozisyonu, b. C kompozisyonu duvar bezemeleri

Şekil 29. Cami iç mekânında kible duvarına yakın a. H taş kompozisyonu, b. D kompozisyonu duvar bezemeleri

Sekil 30a. Mihrabın sağındaki E kompozisyonu, b. Girişte, sağ taraftaki A kompozisyonu

Bu düğümlerde siyah kireçtaşı (Akçt), beyaz dolomit (İkçt) ve kırmızı Mısır dolotaşı (Skdol) kullanılmış, köşeler bitkisel motiflerle dolgulanmıştır.⁸² Madalyonlar kible tarafında Mısır yeşil porfirinden (Yp; Şekil 30 a, b), giriş tarafında Mısır siyah porfirinden (Sp) kesilerek yerleştirilmiştir (Şekil 32). Beyaz mermerin (İkçt) içinde yer alan levhalar, tekrar siyah kireçtaşı (Akçt) şeritlerle çevrelenmiştir. Duvarlardaki tüm taş levhaların etrafına aynı düzen uygulanmıştır.

Cami duvarlarındaki kaplamaların üst sınırında yer alan siyah, beyaz ve kırmızı renkli mozaik tarzında işlenmiş süsleme kuşağı, altlı ve üstlü olarak yerleştirilmiş palmet motiflerinden oluşmaktadır. Alt duvar kesiminde sekiz pencere bulunmaktadır. Pencere içi zeminleri halı kaplıdır, kaldırılınca renkli taşlarla geometrik olarak bezendiği

görülür. Bu kısımda en çok kullanılan taş levhalar, siyah rudistli kireçtaşı (Akçt), diyorit pegmetit levhası (Dpegm), sarı dolotaşı (Skdol), beyaz dolotaşı çerçevelerdir (Ikçt); birkaç renk taşla bezenmiş motifler de görülmektedir (Şekil 34 a, b, c).

7.5. Mustafa Paşa Türbesi

Gebze Mustafa Paşa Külliyesi'nde, sınırlı ölçüde de olsa taş bezemeleri ile dikkati çeken bir diğer yapı, külliyenin büyük avlusunda yer alan ve caminin aksına yerleştirilmiş olan Mustafa Paşa Türbesi'dir. İstanbul'da Sultan II. Bayezid ve Sultan I. Selim Türbeleri üslubunda yapılmış olan türbe, sekizgen planlıdır⁸³ ve külliyenin camisi gibi Akveren Formasyonu (Akv) fosilli kireçtaşı bloklarından inşa edilmiştir. Giriş kısmında, iki taraftan bir podyum üzerinde yükselen ve köşelerinde dördü serbest, ikisi türbe

duvarına bitişik kare kesitli yekpare sütunlarla (Mmr) desteklenen saçak bölümü yer almaktadır. Sütunlar aynı mermerden (Mmr) yapılmış lentoları desteklemektedir, tavan da yine Marmara mermeri levhalarla kaplanmıştır (Şekil 35).

Türbenin portalı, sivri bir kemerle çevrelenmiş ve kemerin kilit taşları pembe Kutluca kireçtaşı (Kut) ve beyaz mermerden (Mmr) ardışıklı bloklarla tamamlanmıştır. Sivri kemerin altında üç bölüm vardır; en üstte Bursa kemeri ile sınırlanan yüzey (Mmr), altında pembe kireçtaşı (Kut) çerçeve ile sınırlanan boş beyaz mermer (Mmr) yüzey, en altta ise basık kemerli giriş kapısı yer almaktadır. Giriş kapısının söveleri yekpare Kutluca kireçtaşından (Kut) yapılmış olup kemerde atlamalı olarak Kutluca kireçtaşı (Kut) ve beyaz Marmara mermeri (Mmr) kullanılmıştır (Şekil 36 a, b).

⁸² Aldoğan, age., s. 29.

⁸³ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s. 236.

Şekil 31a. Mihrabın solunda, yan duvara bitişik G kompozisyonu.

Şekil 31b. Girişin solunda kalan L duvar kompozisyonları.

Şekil 32. Girişin solunda kalan M kompozisyonu (Karşılığı olan alt kısım taşları kible duvarına yaslanmış vaaz kürsüsü arkasında kalmıştır)

Şekil 33. Mihrap sağında bulunan madalyon ayrıntısı (E); Şekil 34. Pencere içi taş kaplamaları ve taş desenleri (soldan sağa): a. Genel kaplama siyah rudistli kireçtaşı (Akct), b. Geometrik desen, c. geometrik desen ayrıntısında sarı dolotaşı (Skdol) ve kırmızı kumtaşı (Ktt) parçaları

Şekil 35.
Türbe girişi

Şekil 36a.
Türbe kapısı ayrıntısı
b. Kapı sövesi taşı olarak kullanılan rudist fosilli Kutluca kireçtaşı (Kut)

8. Tartışma ve Sonuçlar

Memlûk kökenli süsleme tekniklerinin başında gelen ve farklı renkli taşların kullanılmasıyla oluşturulan “*polychromie*”⁸⁴, Arapça deyişi ile “*ablaq*”⁸⁵ bezemelerle renkli mozaik süslemeler, yukarıda ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere Gebze Mustafa Paşa Külliyesi’nde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, “*İslamiyet’in yayılmasından sonra, renkli taş ve mozaik süsleme Suriye, Mezopotamya, Mısır, Anadolu gibi bölgelerin mimarisinde çok etkili olmuştur.*”⁸⁶ Mustafa Paşa Camii’nde yoğun bir şekilde kullanılan renkli mermer kaplama bezemelere genel olarak bakıldığında, Mısır’da Çerkez Memlûkları döneminde gelişen ve Osmanlı döneminde de devam eden geometrik bezemenin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Mustafa Paşa Camii’nin iç mekân duvarlarının alt kısmında ve son cemaat yeri ile müezzin mahfili duvarlarındaki renkli mermer kaplamaların benzerlerini Kahire’deki birçok yapıda görmek mümkündür. Kahire Sultan Hasan Medrese Camii’nin (1356-1362) kible duvarı incelendiğinde; aynı taşların hatta Marmara mermerinin kullanıldığı ve benzer süsleme özel-

liklerinin uygulandığı görülmektedir.⁸⁸ Ayrıca, 1413- 1420 tarihli Şeyh Melik Müeyyed Camii’ni, 1479-1480 tarihli Ebu Bekir İbn-i Masha Medresesi’ni, 1503 tarihli Gavri Medresesi’ni, 1504 tarihli Gavri Türbesi’ni, 1515 tarihli Baybars El Hayat Medresesi’ni, 1528-1529 tarihli Süleyman Paşa Camii’ni ve 1616-1626 tarihli Sultan El Burdayni Camii’ni de Kahire’deki diğer örnek eserler arasında sayabiliriz.⁸⁹ Mustafa Paşa Camii’nin son cemaat yerinde duvarların üst bölümünde kalın bir bordür halinde, rumî ve palmetlerden oluşan süslemenin bir benzeri, 1309-1310 tarihli Kahire Baybars Medresesi’nin mihrabında⁹⁰ karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yeri mihraplarında yer alan zikzak süslemeler, her ikisi de 1319 tarihinde inşa edilen Kahire Emir Hüseyin Camii’nin mihrabı⁹¹ ile Emir el Malak Medresesi mihrabı⁹² vb. örneklerde görülmektedir.

Mustafa Paşa Camii’nde yer alan madalyonlu örgü motiflerinin bir benzeri Kahire El Burdayni Camii’nin mihrap duvarında karşımıza çıkmaktadır.⁹³ Ayrıca İstanbul’da, başta Kariye Müze-

si (Khora Manastırı Kilisesi)⁹⁴ ve Zeyrek Kilise Camii’nin (Pantokrator Manastırı Kilisesi)⁹⁵ *opus sectile*⁹⁶ döşeme mozaikleri olmak üzere, Bizans kiliselerinde de benzer motifleri görmek mümkündür.

Mustafa Paşa Camii’nin bezemelerinde, hem sanatsal yönü hem de dinsel içeriği ile önem taşıyan yazı süslemelerde yaygın şekilde kûfî hattın kullanıldığı görülmektedir. İslamiyet’le beraber gelişen kûfî yazı,⁹⁷ caminin bezemelerindeki örneklerde “*çiçekli kûfî*” ve “*ma’kalî veya satrançlı kûfî*” olarak adlandırılan geometrik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Kahire Sultan Hasan Medresesi Camii’nin portalinde ve Süleyman Paşa Camii’nin iç mekânında kûfî kitabe frizlerinin kullanılması, Mustafa Paşa Camii’ndeki yazı süslemeleri ile bağlantı kurulabilecek bir özellik olarak görülmektedir.⁹⁸

Mustafa Paşa Camii’nde ve türbede kullanılan taşların kaynak yerlerini incelediğinde, tamamının Mısır kaynaklı olmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ Caminin son cemaat yeri ve iç mekânında kullanılan dikdörtgen taş levhalar ve yuvarlak

⁸⁴ Baha Tanman, “Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”*, İstanbul, 2000, s. 82.

⁸⁵ Keppel A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt II. Ayyubides And Early Bahrite Mamluks A.D. 1171-1326*, Oxford University Press, London, 1959, s. 149. Ayrıca “ablaq” için: Bkz. Annie-Christine Daskalis Mathews, “Mamluk Elements in the Damascene Decorative System of the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Artibus Asiae*, c. 66, no.2, 2006, s. 71-72; <https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=au%3A%22AnnieChristine+Daskalakis+Mathews%22+&acc=off&wc=on&fc=off&group=none> (15 Kasım 2017).

⁸⁶ Nurcan Sönmez, *Anadolu’da Memlûk Tarzı Renkli Taş Mozaik Süslemeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi, y.y., 1975, s. 2.

⁸⁷ Kuban, age., s. 236.

⁸⁸ Titus Burchardt, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, (Çev. Turan Koc), İstanbul, 2012, s. 194; Resim 208.

⁸⁹ Aldoğan, *Gebze’de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi*, s. 35.

⁹⁰ Burchardt, age., s. 124, Resim 104.

⁹¹ Creswell, age., Levha 104.

⁹² Creswell, age., Levha 114.

⁹³ Aldoğan, age., s. 31.

⁹⁴ Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, İstanbul, 2002, s. 39.

⁹⁵ Demiriz, age., s. 48.

⁹⁶ *Opus sectile*: “Geometrik şekillerde kesilmiş mermer taşlardan yapılan döşeme”. Bkz. Vitruvius, *Mimarlık Üzerine* (Latinceden Çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa, İstanbul, 2017, s. 266.

⁹⁷ Aksu, age., s. 16-20.

⁹⁸ Aldoğan, age., s. 36-37.

⁹⁹ Bkz. Sinan Öngen ve Namık Aysal:

- Ayasofya ana mekânında kullanılan taş türlerinin tahribatsız yöntemle tanımlanması ile bazı harç, boya ve ahsap malzemelerden yapılan analizlere ait değerlendirme raporu, 2014;

- “Kariye Müzesi (Chora Manastırı): Kullanılan Dekor Taş Türleri ve Bunların Kaynak Alanları”, *Kârgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri Bildiri Kitabı VII (01-02-Aralık 2015)*, İstanbul, 136-164.

madalyonlar “mermer” değildir; jeolojik adlandırmada “volkanik kayalar” olarak tanımlanmıştır. Bunların Mustafa Paşa tarafından Gebze’ye getirildiği şüphesizdir; taş levhalar büyük bir olasılıkla Mısır’da kesilmiş olduğundan devşirme malzeme de sayılmamaktadır. Diğer taraftan iç mekânda müezzin mahfilinin altında ve

bunun karşılığı olan ve K kompozisyonunun (Şekil 27) alt kısmında bulunan Teselya kaynaklı serpantin breşi taş levhanın kaynağı sorunludur. Harrell’in¹⁰⁰ yayınında, Mısır serpantin breşi taşı katalogta yer almaz. Buna karşın, serpantin breşi Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi ve Bağdat Köşkü’nün dış cephelelerinde, diğer Mısır porfir

levhaların yanında da görülmektedir. Taş levhaların çerçevelerinin ve pencere içindeki taş malzemelerin, İznik civarında Roma döneminde işletilmiş çeşitli taş ocaklarından getirildiği anlaşılmaktadır. Bu düşünce, bölgedeki eski ocaklarda yapılan görsel incelemelerden ve çeşitli fosil kapsamlarından hareketle kuvvetlenmektedir.

¹⁰⁰ Harrell, age.

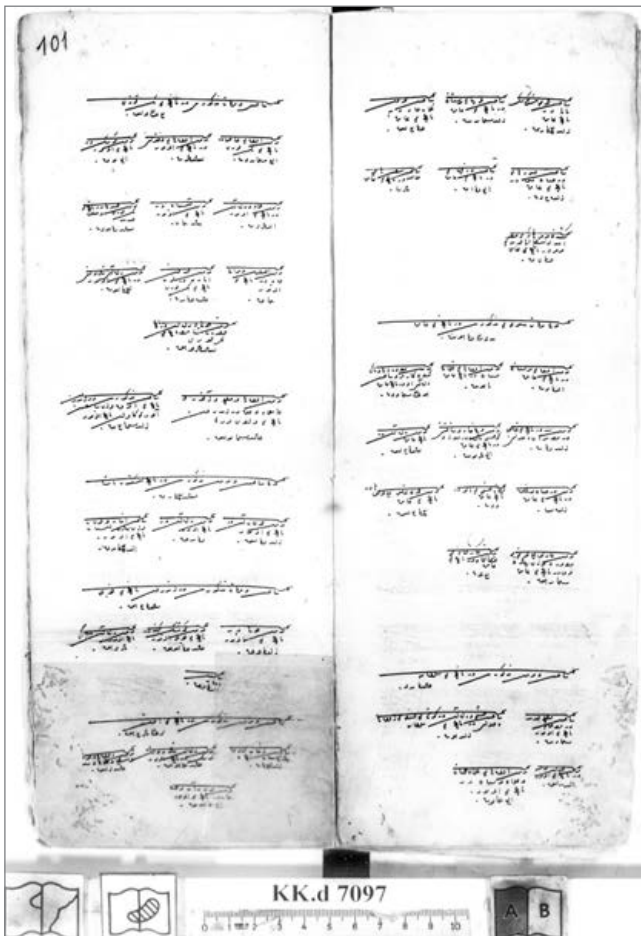
KAYNAKLAR

- Aksu, H., 2001, *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Küfi Hatlar*, İstanbul, Eray Tanıtım Ltd. Şti., İstanbul.
- Aktuğ, İ., 1989, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Aktuğ, İ., 1996, “Sinan Yapısı Olarak Bilinen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Üzerine Düşünceler”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, 24-27 Ekim 1988 Ankara, s. 19-25.
- Aldoğan, A., N., 1977, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi.
- Aldoğan, A., N., 1982, “Gebze’de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi”, *Türkiyemiz*, sayı 38, İstanbul, s. 27-38.
- Aslanapa, O., 1986, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Bayraktar, N., 1995, “Osmanlılar Zamanında Saray ve Çevresi için Eser Veren Mısırlı İki Sanatçı”, *İlgi*, sayı 81, İstanbul, s. 22-28.
- Burckhardt, T., 2012, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, Çev. Turan Koç, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Cantay, G., 2002, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Creswell, K. A. C., 1959, *The Muslim Architecture of Egypt II. Ayyubides and Early Bahrite Mamluks A.D. 1171-1326*, Oxford University Press, London.
- Danışmend, İ. H., 1948, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Demiriz, Y., (t. y), *Madalyonlu Örgü Motifi Ortaçağda Yayılışı ve Mensei Hakkında Bir Deneme*, cilt 1, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi.
- Demiriz, Y., 1979, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I: Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Demiriz, Y., 2002, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Demiriz, Y., 2004, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, Yorum Sanat ve Yayıncılık, İstanbul.
- Eldem, H. E., 1935, *Mısır’ın Son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay II Adına Çorlu’da Bulunan bir Kitabe*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi, 2016, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 2 cilt, (yay. haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Eyice, S., 1957, “Türk Mimari Abideleri:1 Gebze’de Mustafa Paşa Külliyesi”, *Bilgi*, c. 10, sayı 119, İstanbul, s. 9-10.
- Eyice, S., 1964, “Svilengrad’da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)”, *Belleten*, c. XXVIII, sayı 112, Ankara, s. 729-756.
- Harrell, J. A., Storemy, P., 2009, “Ancient Egyptian Quarries -an illustrated overview”, *Quarriescapes: Ancient Stone Quarry Landscapes In The Eastern Mediterranean*, (yay. haz. N., Abu-Jaber, E. G. Bloxam, P. Degryse, T. Helda), Geological Survey of Norway, Special Publication no.12, Trondheim, s. 7-50.

- Harrell, J. A., 2004, Ornamental Stones (UCLA Encyclopedia of Egyptology).
<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002dwzs4>
<http://digital2.library.ucla.edu/viewFile.do?contentFileId=2215358>, (Erişim tarihi: Mayıs 2018).
- Karakaya, E., 2012, "Bizans Döneminde Bağdat Yolu (Üsküdar-İzmit Arası)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 20, s. 87-122.
- Kuban, D., 2007, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Kuran, A., 1986, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Mathews, A. C. D., 2006, "Mamluk Elements in the Damascene Decorative System of the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Artibus Asiae*, c. 66, no. 2, s. 69-96.
<https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=au%3A%22AnnieChristine+Daskalakis+Mathews%22+%E&acc=off&wc=on&fc=off&group=none> (Erişim tarihi: 15 Kasım 2017).
- Mayer, L. A., 1956, *Islamic Architects and Their Works*, Albert Kundig, Geneve.
- Mehmed Süreyya, 1996, *Sicill-i Osmanî*, 6 cilt, (yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Meinecke, M. 1971, "Mamlukische Marmordekorationen in der osmanischen Türkei", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, c. 27, 2, s. 207-220.
- Meriç, R. M., 1965, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MUSNAF (Museo di Storia Naturale dell'Accademia dei Fisiocritici), (Siena Antik Taş Koleksiyonu), <http://www.museofisiocritici.it/> (Erişim tarihi: Mayıs 2018).
- Müderrişoğlu, F., 1995, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, sayı XXV, Ankara, s. 67-124.
- Necipoglu, G., 2007, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari Tören ve İktidar*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Önder, F., Göncüoğlu, M. C., 1989, "Armutlu Yarımadasında (Batı Pontidler) Üst Triyas Konodontları", *MTA Dergisi*, sayı 109, s. 147-152.
- Öngen, S., Aysal, N., 2014, *Ayasofya ana mekânında kullanılan taş türlerinin tahribatsız yöntemle tanımlanması ile bazı harc, boya ve ahşap malzemelerden yapılan analizlere ait değerlendirme raporu*, Ayasofya Müzesi Müdürlüğü.
- Öngen, S., Aysal, N., 2015, "Kariye Müzesi'nde (Chora Manastırı) Kullanılan Dekor Taş Türleri ve Bunların Kaynak Alanları", *Kârgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri Bildiri Kitabı 01-02-Aralık 2015*, sayı VII, KUDEB yayınları, İstanbul, s. 136-164.
- Sönmez, N., 1975, *Anadolu'da Memlük Tarzı Renkli Taş Mozaik Süslemeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi.
- Sözen, M. v.d., 1975, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tanman, B., 2000, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlük Etkileri", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü bir Miras"*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, s. 82-90.
- Uluçay, M. Ç., 2001, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H., 1983, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vitruvius, 2017, *Mimarlık Üzerine*, (Latince'den Çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Yücel, E., Soyhan, C., 1976, *Gebze ve Eskihisar*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- ARŞİV BELGELERİ
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
- Ek 1. Maarif Mektubî Kalemî (MF.MKT) 88/74.
- Ek 2. Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d) 7097/51.
- Ek 3. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 17884/28.

Ek. 1

Ek. 2

Ek. 3